

LENKIJĄ IŠTIKO NELAIMĖ, O LIETUVIAI IŠTIESĖ PAGALBOS RANKĄ

STRELCOVAS, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. (Bibliotheca actorum Humanitaricorum Universitatis Saulensis, t. 6). Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010. 192 psl.

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

XX a. antrojoje pusėje ir XXI a. pradžioje demografinėse ir politinėse peripetijose beveik visos Europos valstybės akis į akį susidūrė su pabėgėlių, išvartųjų, emigrantų, repatriantų ir kitokiais namų netekusių žmonių srautais. Niekam nebereikalingais, ieškančiais prieglobsčio ir saugumo. Ne išimtis ir Lietuva. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Lietuvos visuomenė sutiko tūkstančius pabėgėlių iš atplėšto Klaipėdos krašto, o tų pačių metų – 1939-ųjų – rudenį į Lietuvą jau plūdo naujos pabėgėlių bangos iš Lenkijos. Kiekviena visuomenė, primanti tokius pabėgėlių srautus, nori nenori priversta rūpintis žmonėmis. Kiekvienu konkrečiu momentu kyla ekonominių, politinių, humaniškujų ir moralinių klausimų, kuriuos privalu spręsti iš karto, greitai ir konkrečiai. Tačiau juos išsprendus, gyvenimo tėkmė labai greitai į užmarštį nuneša prisiminimus apie įvykius, ir tuomet savęs klausti, – o kaip visa tai vyko? Atsakymų paprastai ieškome istorijos tyrimuose ir istorinėse knygose. Apie minėtus žmonių srautus lietuviškoje historiografijoje (nesmagu konstatuoti) daug knygų ar tyrinėjimų nėra. Mus gerokai pralenkia lenkai, baltarusiai, latviai. Kai kurie prievartinės migracijos procesai Lietuvoje, deja, iki šiol buvo arba lieka iškritę iš istorikų akiračio. Taip buvo atsitikę ir su 1939 m. rudenį Lietuvą užplūdusiais pabėgėliais iš Lenkijos. Vos vienas G. Surgailio straipsnis ir viena kita pastraipėlė istoriniuose veikaluose. Todėl ypač sveikintinas Šiaulių universiteto Humanitarinio fakulteto dėstytojo Simono Strelcovo pasirinktas tyrimo dalykas. Eiti vienu iš pirmųjų yra dvejiopa prasmė: viena vertus, esi pionierius, ir visa, kas bus pasakyta pirmą kartą, taps pagrindu tolesniems tyrimams ir ieškojimams; kita vertus, nėra į ką lygiuotis, nėra su kuo pasitarti ar palyginti savo išvadų. Tai autoriui kelia papildomų įpareigojimų.

Recenzuojama knyga *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais* parengta apgintos daktaro disertacijos pagrindu. Knygos struktūra atitinka mokslinio darbo stiliškumą. Yra *Ivadas*, trys analizės dalys ir *Pabaiga*.

Ivade autorius argumentuotai pagrindžia, kodėl pabėgėlių ir internuotųjų asmenų tematika iki šiol lietuvių historiografijoje liko nenagrinėta ir kodėl dėl savo daugialypiškumo ir sąsajų su kitomis žinojimo šakomis reikalauja tarpdiscipliniškumo. Pritariu tokiai autoriaus pozicijai, juolab jis ją grindžia selektyviai laikydamasis istorizmo paradigmu ir savo analizėje stengiasi išlikti nešališkas. *Ivade* taip pat trumpai aptariama mokslinė literatūra, įvairiais diskursais susijusi su S. Strelcovo nagrinėjamu tyrimo objektu. Greta kelių lietuvių autorių monografijų, trumpai pristatydamas Lenkijos istorikų (L. Tomaševskio, W. K. Romano, P. Žarono, P. Losovskio ir kt.) darbus, mokslininkas, deja, nekelia sau vieno klausimo: kodėl lenkų mokslininkai sugeba surasti, išanalizuoti ir atskleisti visuomenei kiekvieną Lenkijos teritorijoje vykusį didesnę ar mažesnę migracinį procesą. Mano klausimas nereiškia, kad S. Strelcovas būtinai turėjo atkreipti dėmesį į tokią padėtį. Čia tik mano subjektyvus interesas gauti kažkokį atsakymą iš šalies, nes visuomet susiduriu su tuo klausi-

mu – kokią sritį iš prievartinio migracinio judėjimo bepaimitum, visuomet tenka konstatuoti – lenkų mokslininkai tai jau yra atlikę. Būtent dėl tos priežasties Simono Strelcovo pasirinkta analizės tematika ir publikavimas yra sveikintinas dalykas.

Pirmoji monografijos dalis pavadinta *Karo atbėgėliai Lietuvoje remiantis vidaus teise*. Dėl mažos apimties vargu ar verta tą dalį laikyti savarankiška tyrimo dalimi. Greičiau tai įžangos į analizę elementai, nes aptariamas atvykusiųjų į Lietuvą santykis su Lietuvos pilietybės paradigmomis – apibrėžiami svetimšaliai, karo pabėgėliai teisių ir pareigų atžvilgiu. Tačiau pasigedau tikslumo, kaip autorius atskiria *pabėgėlį* nuo *atbėgėlio*, kuo skiriasi šios definicijos viena nuo kitos pridėjus pažyminių *karo* ir kuo nuo ši statusą įgijusiųjų skirsis vėliau tekste vartojamas *ateivis*. [Beje, Vilnios krašte 1939 m. rudenį atbėgus lenkams iš Lenkijos, taps nebeaiški sąvoka *vietiniai gyventojai*.] Gauname pakankamą sąvokų kokteilį, moksliniame tyrime reikėtų tiksliai apibrėžti vartosimas definicijas. Į *pabėgėlio/atbėgėlio* suvokimo girnas, atrodo, yra pakliuvęs ir G. Surgailis. „Internuotų“ asmenų statuso apibrėžimą (p. 22–23) laikyčiau pakankamu.

Antroji analizės dalis vadinasi *Internuotų Lenkijos karo stovyklos Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais (1939–1940)*. Apsibrėžus tokias siauras analizės ribas, gal labiau būtų tikę pavadinime vartoti *Antrojo pasaulinio karo pradžioje*. Bet čia tikrai pasvarstymo dalykas. Gana detalai atskleidžiama Lietuvos Respublikos vyriausybės pozicija atsitraukiančių lenkų karių atžvilgiu – ne tik pareikšti gerą valią, bet ir ją atlikti. Greitai buvo organizuotos septynios internuotų Lenkijos karių stovyklos, surastas nenumatytų išlaidų finansavimas (visiems internuotiems Lenkijos kariams išlaikyti bus išleista per 5 mln. litų). Šioje knygos dalyje kaip tik vieta ne tik konstatuoti, bet ir apsvarstyti, kad priėmus į savo teritoriją svetimoms valstybės kariams, neutralios valstybės statuso taikymas Lietuvai tampa abejotinas. Tokios analizės prašyte prašosi ir tyrimo, ir naratyvo logika. Gal jaunas mokslininkas ateityje ras proga apie tai kur nors parašyti?

Gana skrupulingai ir aiškiai parodytas internuotų karių materialinis ir buitinis aprūpinimas. Kadangi lenkų karininkai daugiausia pasitraukdavo kartu su šeimomis, jų aprūpinimas gyvenamąja vieta ir maitinimu tapdavo keblesnis. Be to, autorius akcentuoja, kad *pats paprasčiausias būdas priskirti asmenį prie internuotųjų buvo jo uniforma* (p. 34). Autorius parodo, kaip taikant tokį slidų, sakyčiau, kriterijų, tampa sunku nustatyti, kuriuos iš atvykusiųjų galima priskirti internuotiesiems ir laikyti stovykloje, o kuriuos prilyginti karo atbėgėliams ir paleisti į laisvę?

Atvykusiųjų Lenkijos karių identifikavimas tapo dar aštresnis, kai Lietuvos teritorijoje išikuria sovietų kariniai daliniai. Dėl to ne kartą tenka keisti stovyklų dislokaciją, susiduriama ir su apgyvendinimo bei saugumo sąlygas atitinkančių pastatų trūkumu, ir aptarnaujančiojo personalo stoka. Be abejo, egzistuoja ir kalbos barjeras, apie kurį autorius užsimena. Patraukliai ir argumentuotai pristatoma kiekviena iš septynių internuotųjų karių stovyklų, jų steigimo ypatumai, parodomas kasdienis gyvenimas stovyklose, apibūdinama bendro gyvenimo reglamentacija. Nors stovyklų vidaus taisyklės buvo sukurtos remiantis tarptautinėmis konvencijomis, jų turinys visiškai atitiko tarptautinę ir vidaus teises bei laiko dvasią, tačiau, autorius teigia, taisyklių turinys ir realus jų taikymas skirdavosi labiau, negu buvo tikimasi (p. 63). Kad parodytume tą skirtumą, pakartosiu čia vieną citatą iš recenzuojamos Simono Strelcovo knygos *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais* (p. 63):

„<...> įvairūs stovyklos pareigūnai, tiek civiliai tarnautojai, tiek kariai, tuojau pradeda draugauti su internuotais lenkais, girtuokliauja, kortuoja, atneša degtinės, išneša laiškus ir t. t. Kova su šiais kenkėjais nepaprastai sunki, nes susipratusių lietuvių, pasirodo, labai maža tesama. Nežinau, ar dėl lietuviško būdo, ar dėl visur reiškiamos lenkams užuojautos, ar dėl nepaprasto lenkų suge-

bėjimo šokinėti, daugelis mūsų žmonių pasidaro lenkų tarnais <...> kartais pasitaiko, kad reikia sudrausminti ne tik internuotuosius, bet ir pačią apsaugą, nes dažnai apsaugos kuopos kareiviai pasišalina iš stovyklos į miestą, girtuokliauja ir t. t. Pačios kuopos pareigūnai dėl draugiškumo ir solidarumo tatai dažnai toleruoja.“

Antroji svarbi knygos *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais* dalis skirta civiliams karo pabėgėliams. Autorius pristato karo pabėgėlių administravimo būdus ir eigą, charakterizuodamas ją per institucijų – Komisariato karo atbėgėlių reikalams tvarkyti, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus veiklą. Taip pat atskleidžiami Lietuvos administracijos siekiai sumažinti karo pabėgėlių skaičių išduodant vizas išvykti į kitas šalis, „nepastebint“ kai kurių nelegalių sienos kirtimų ir netgi „pasipelnymo“ atvejų. Kad būtų išspręsta sunkiai suderinama dilema – prieglobsčio suteikimas kuo didesniai skaičiui žmonių ir jų finansinio aprūpinimo patenkinimas, Lietuvos Respublikos vyriausybė turėjo dar visą laiką derintis prie sovietų ir vokiečių administracijų potvarkių ir reikalavimų. Be abejo, kebliausias klausimas buvo žydų pabėgėlių aprūpinimas ir išleidimas iš Lietuvos. Šiam klausimui atskleisti Simonas Strelcovas skiria nemažai vietos (p. 96–98).

Knygos struktūroje išsiskiria dalis *Lenkų tautybės civiliai pabėgėliai*, kuri dėl savo analizės dalyko ir svarbos turėtų būti detaliau išanalizuota. Visų pirma knygos autorius S. Strelcovas smulkiai supažindina su Lenkų pabėgėlių paramos organizacijomis. Tai Vilniuje įsikūręs pabėgėlių geležinkelininkų komitetas, lenkų rašytojų ir žurnalistų sekcija, įvairios savitarpio pagalbos, šalpos organizacijos: Pabėgėliams šelpti komitetas, K. Pelčaro komitetas, Pilietinės savitarpio pagalbos draugija ir kitokios. Pabėgėliai stengėsi burtis pagal tautybes ir profesijas, tai buvo labiausiai atpažįstami tapatybės ženklai. Didžiausią ir giliausią šelpimo ir pagalbos darbo vagą išvarė Pabėgėliams šelpti komitetas, dažniau vadinamas jo vadovo – advokato Ignacio Zagurskio pavarde. Šio komiteto nariai buvo žinomi Vilniuje žmonės – lenkai ir žydai, lietuvių, beje, jame nebuvo. Šį komitetą visą laiką šelpė ir Lietuvos valdžia, ir tarptautinės organizacijos (pvz., Huverio komiteto), jo biudžetas nebuvo skurdus. Šio komiteto įskaitoje buvo apie 17 tūkst. pabėgėlių, jo žinioje 1940 m. pradžioje vien tik Vilniaus mieste buvo 31 bendrabutis ir 12 valgyklų. Pabėgėliams šelpti komitetas kaip atskiras organas nustojo veikti 1940 m. balandžio mėn., prijungus jį prie Lietuvos Raudonojo Kryžiaus kaip lenkų sekciją.

1939 m. spalio mėn. buvo uždaryta Lenkijos atstovybė Kaune, išvyko Lenkijos karo atašė plk. L. Mitkevičius. Lenkai buvo linkę manyti, kad tapo pamestinukais. Todėl buvo stengiamasi susiburti, juolab tokiam siekiui neprieštaravo ir Lietuvos vyriausybės įgaliotinis Vilniaus srityje Antanas Merkys. Taip buvo įsteigtas Lenkų komitetas, pasiskelbęs „viršpartiniu“ organu. Į šio komiteto tarybos sudėtį buvo įtrauktos iškiliausios lenkų asmenybės: du Stepono Batoro universiteto rektoriai – profesorius W. Stanevičius ir profesorius S. Ehrenkreutzas ir kita lenkiška profesūra. Pagrindinis veiksnys, suvienijęs pabėgėlius, kaip pabrėžia Simonas Strelcovas, buvo tautinė identifikacija. Knygoje autorius pamini pagrindines lenkų pogrindžio organizacijas, šiek tiek paliesdamas skausmingus santykius su lietuviais, žydais. Bet ar to „pogrindžio“ veiklai turėjo įtakos pabėgėliai kaip pabėgėliai, o ne kaip lenkai, autorius nenagrinėja.

Knygoje paminėta ir *Japonijos konsulato Kaune veikla 1939–1940 metais*. Japonijos konsulato poziciją ir veiklą su pagrindiniu recenzuojamos knygos dalyku – lenkais, žydais kaip karo pabėgėliais – sieja bendra istoriškai padiktuota pagalba bėgliams ir jos suteikimo būdai. Autorius smulkiai aprašo ir atskleidžia universalų Č. Sugiharos žmogiškumo suvokimą ir siekius jį realizuoti. Naukodamasis savo diplomatine neliečiamybe, Č. Sugihara išgelbėjo keletą šimtų pabėgėlių gyvybes.

Šiame knygos skyriuje nagrinėjama ir Lietuvos pilietybės suteikimo problematika. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ši problematika visiškai nieko bendro neturi su pabėgėliais. Mat *Vilniaus miesto ir jo srities tvarkos įvedamasis įstatymas* nustatė, kad Lietuvos pilietybę gali įgyti tie asmenys, kurie nuo 1920 m. iki 1939 m. gyveno Vilniaus mieste ar jo srityje. Trumpai pasakius, asmuo turėjo būti gimęs ir išgyvenęs Vilniaus srityje iki 1939 m. spalio arba, jei ne gimęs, tai bent atsikėlęs gyventi į šį kraštą prieš 1920 m. rudenį. Taigi remiantis šiuo įstatymu pabėgėliams iš Lenkijos pilietybė negalėjo būti suteikta. Ką tai reiškia? Tai reiškia, kad visi atvykusieji kaip pabėgėliai turėjo būti traktuojami kaip svetimšaliai. Pilietybės klausimas visuomet yra ne tiek juridinis, kiek personalinis. Autorius detaliai nagrinėja įvairius pilietybės (ne)suteikimo atvejus. Gera tik tiek, kad atėjus sovietams ši problema atkrito savaime. Sovietai nekreipė dėmesio į jokiais regionines pilietybės nuostatas, visi gyventojai aneksuotoje Lietuvos teritorijoje automatiškai tapo TSRS piliečiais.

Šią knygos dalį užbaigia skyrius *Žydų tautybės civiliai pabėgėliai*.

Knygos baigiamojoje dalyje yra visos moksliniam leidiniui reikalingos dalys. *Šaltinių sąrašas* nustebino autoriaus „novatoriškomis“ paieškomis: vietoj naudojamo fondo priklausomybės nurodomas bylos pavadinimas; na, viena vertus, visas archyvinės bylos pavadinimas nėra blogai, skaitytojas susidaro išsamų vaizdą apie naudojamų dokumentų visumą; kita vertus, fondo skaitmeninis numeris Lietuvos archyvuose įprastai mums dar kartą primena fondo autorystę. Tačiau S. Strelcovui, regis, nesvarbu, žino skaitytojas, kad Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondas Nr. 300 yra Internuotųjų stovyklų štabo ir stovyklos Kaune, Šančiuose (1939–1940), fondas, ar nežino. Jau kelintoje knygoje pastebiu, kad archyvinių signatūrų nurodymas išnašose arba šaltinių sąrašė pradėjo labai įvairuoti. Atrodo, tarsi kiekviena nauja istorikų karta mėgina iš naujo „atrasti Ameriką“. Istorikų cechas arba neatkreipia į tai dėmesio, arba labai liberaliai leidžia elgtis, kaip kas išmano. Jeigu toji painiava turi vidinės logikos, tai aš jos nežvelgiu. Šiek tiek autoriaus nerūpestingumo galima pastebėti ir trumpame naudotos literatūros sąrašė.

Knygos *Prieduose* skaitytojas ras svarbius to laikotarpio dokumentus: Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpinės pagalbos sutartį, Vilniaus miesto ir jo srities tvarkymo įvedamąjį įstatymą, Internuotiesiems teisti ir bausti įstatymą (reikėtų patikslinti signatūrą: *Vyriausybės žinios*, 1939 m. lapkričio 3 d. Nr. 673-4966), Pasų įstatų pakeitimo įstatymą, Karo atbėgėliams tvarkyti įstatymą (priimtą 1939 m. gruodžio 7 d.) bei archyvinių dokumentų faksimilių.

Knygą užbaigia *Vietovardžių rodyklė*; manyčiau, *Asmenvardžių* rodyklė šioje knygoje būtų prasmingesnė.

Tekstas parašytas lanksčia, taisyklinga lietuvių kalba, stilius lakoniškas. Pateikiamos lentelės apipavidalintos tvarkingai. Aišku, būtų nepamaisiusios ir viena kita nuotrauka. Knyga išleista skoningai apipavidalinta, patraukia skaitytojo dėmesį.